

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІН ОТАРЛАУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ЕСЕТОВ Н.Е.^{1*}, САИПОВА К.Д.²

*Есетов Нурлан Есетович¹ – PhD, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: n.yessetov@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-2564-4633>

Саипова Камола Давляталиевна² - Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент қ., Өзбекстан.

E-mail: kamola_nuz@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8827-6583>

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ресей империясының қазақ жерін отарлау саясатының негізгі бағыттары, оны жүзеге асыру барысында қолданылған саяси, әкімшілік және әлеуметтік-экономикалық әдіс-тәсілдер қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – патша үкіметінің қазақ даласын отарлау үдерісінде пайдаланған басқару тетіктерін, жер саясаты мен қоныстандыру шараларын кешенді түрде талдау және олардың қазақ қоғамына тигізген ықпалын анықтау. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің құжаттары, революцияға дейінгі ресми басылымдар, статистикалық жинақтар, облыстық естелік кітапшалар, сондай-ақ отандық және шетелдік тарихшылардың еңбектері ғылыми айналымға тартылды. Деректерді талдауда тарихилық, объективтілік және жүйелілік қағидалары басшылыққа алынып, салыстырмалы-тарихи, тарихнамалық, деректанулық және контент-талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде патша үкіметінің қазақ жерін отарлау саясаты әскери күшке ғана емес, әкімшілік реформаларға, жерді қайта бөлуге, қоныстандыру саясатына, құқықтық реттеуге және әлеуметтік өзгерістерге негізделген кешенді жүйе болғаны айқындалды. Сонымен қатар отарлау саясатының қазақ қоғамының дәстүрлі жер пайдалану жүйесіне, шаруашылық құрылымына және демографиялық жағдайына елеулі ықпал еткені көрсетілді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – архивтік құжаттар мен әртүрлі кезеңдегі тарихнамалық еңбектерді салыстыра талдау негізінде патша үкіметінің қазақ жерін отарлауда қолданған айла-тәсілдерінің жүйеленуі және олардың тарихи маңызының жаңа методологиялық тұрғыдан бағалануында.

Түйін сөздер: Патшалық Ресей, отарлау саясаты, қазақ жері, қоныстандыру саясаты, жер қатынастары, тарихи деректер, тарихнама, архив құжаттары.

Кіріспе

Тарих ғылымының қазіргі таңда дамуындағы басты мәселелердің бірі-патшалық Ресейдің шет аймақтарда жүргізген отаршылдық саясатын зерттеу болып табылады. Академик М.Қозыбаев бұл жөнінде [1, 16]: «Егер біз ертеңімізді ойласақ, ... орыс империясы елімізді қалай жаулап алды, орыстандырды, шоқындырды, әскери отарлады ... деген сияқты өзекті проблемаларды зерттеуіміз абзал» - деп көрсетеді.

Патша үкіметінің қазақ жерін отарлауын зерттеп жазуда қайшылықтар көп. Жалпы, осы саясат жөнінде көп уақыт бойы бірыңғай, сыңаржақ тұжырымдамалар үстемдік алып келгендігі баршаға аян. Ғалым – тарихшы Ж.Қасымбаевтың [2, 332]: «XIX – XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстан тарихында әлі де толық ашылмаған, сондай-ақ кезінде теріс түсіндірілген мәселелер көп» – деген пікіріне толық қосылуға болады. Қазақ жерін отарлаудағы «прогрессивті ықпал» деген тұжырымдамаға дұрыс баға берудің кезі жетті.

И. Парфеновтың [3, 175] пайымдауынша, Ресейдің отаршылдық саясатын зерттеушілердің бір бөлігі Ресей империясының құрамына енген аймақтарға тигізген ықпалын негізінен оң қырынан бағалап, отарлық басқарудың жағымсыз салдарын екінші кезекке қояды немесе жеткілікті деңгейде қарастырмайды. Мұндай ұстаным ғылыми әдебиеттерде пікір қайшылығының қалыптасуына негіз болады. Себебі, бір жағынан, «дүниежүзілік шеберхана» ретінде сипатталатын Ұлыбританияның өнеркәсіптік және қаржылық әлеуетінің жоғары болғанына қарамастан, оның отарлық саясаты отарланған елдердің дербес экономикалық дамуын шектеді деген тұжырым кеңінен таралған. Екінші жағынан, «әскери-феодалдық империализм» ұғымы аясында Ресей империясының отарланған аймақтардың дамуына белгілі бір дәрежеде ықпал еткені туралы пікірлер

кездеседі. Аталған қарама-қарсы көзқарастар отаршылдық саясаттың нәтижелерін бағалауда әртүрлі ғылыми ұстанымдардың бар екенін көрсетеді.

Мақалада қоғам дамуының диалектикалық заңдылығы, тарихи процестерді объективті тұрғыда қарастыру бағыты алынды. Революцияға дейінгі, Кеңес өкіметі кезіндегі партиялық идеология негізіндегі тарихи зерттеулерде патша үкіметінің отарлық саясатының бір жақты алынып қаралуы, яғни оның жүзеге асырылуына прогресивті мән берілуінің бұрыс тұжырым екендігін әшкерлеуде түрлі тарихи деректерге тарихи-салыстырмалық тәсілдерін пайдалану принциптері қолданылды. Осы бағытта қазақ жерін отарлаудағы айла-амалдар мен әдіс-тәсілдерін ашу қарастырылды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл зерттеу тарихи зерттеудің сапалық (qualitative) түріне жатады және деректанулық, тарихнамалық әрі салыстырмалы-тарихи талдау қағидаларына негізделген. Зерттеудің негізгі нысаны – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Ресей империясының қазақ жерін отарлау барысында қолданған саяси, әкімшілік, құқықтық және әлеуметтік-экономикалық айла-тәсілдері мен оларды іске асыру тетіктері. Зерттеудің пәнін патша үкіметінің қоныстандыру, жер саясаты, әкімшілік реформалары және осы саясаттың қазақ қоғамына тигізген ықпалы жөніндегі тарихи деректер мен ғылыми еңбектер құрайды.

Зерттеудің дереккөздік базасы бірнеше топтан тұрады. Бірінші топқа Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің 25-қоры (Торғай облыстық басқармасы), 29-қоры (Торғай–Орал қоныстандыру ауданының басқарушысы), 64-қоры (Дала генерал-губернаторының кеңсесі), 318-қоры (Торғай облыстық статистикалық комитеті), 370-қоры (Орал облыстық басқармасы) және басқа да архив қорларында сақталған ресми құжаттар енгізілді. Бұл құжаттардың қатарында әкімшілік хат-хабарлар, губернаторлардың жылдық есептері, статистикалық мәліметтер, жерге орналастыру құжаттары, қоныстандыру басқармаларының есептері мен анықтамалық материалдар бар.

Екінші топқа революцияға дейін жарық көрген ресми басылымдар мен статистикалық жинақтар, облыстық естелік кітапшалар, қоныстандыру мәселесіне арналған еңбектер және мерзімді баспасөз материалдары жатқызылды. Үшінші топты кеңестік, отандық және шетелдік тарихшылардың еңбектері құрайды. Олардың қатарында М. Қозыбаев, Ж. Қасымбаев, И. Парфенов, Н. Коншин, В. Кузнецов, Р. Пирс, С. Зеньковский, Д. Тредгольд, С. Беккер, М. Олкот және басқа зерттеушілердің ғылыми жарияланымдары пайдаланылды. Бұл еңбектер патша үкіметінің отарлау саясатына қатысты қалыптасқан әртүрлі ғылыми көзқарастарды салыстыра талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеуде тарихи танымның объективтілік, тарихилық және жүйелілік қағидалары басшылыққа алынды. Объективтілік қағидасы тарихи құбылыстарды белгілі бір идеологиялық ұстанымға бағындырмай, әртүрлі сипаттағы деректер негізінде кешенді бағалауға мүмкіндік берді. Тарихилық қағидасы отарлау саясатының қалыптасуы мен жүзеге асырылуын сол кезеңнің нақты тарихи жағдайларымен сабақтастықта қарастыруға негіз болды. Жүйелілік қағидасы әкімшілік реформалар, қоныстандыру, жер қатынастары және әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді өзара байланыста талдауға мүмкіндік жасады.

Зерттеу барысында тарихнамалық талдау әдісі қолданылып, патша үкіметінің отарлау саясатына қатысты революцияға дейінгі, кеңестік, посткеңестік және батыстық ғылыми әдебиеттердегі тұжырымдар салыстырылды. Сонымен қатар салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы әртүрлі кезеңдерде қалыптасқан ғылыми көзқарастардың ерекшеліктері мен айырмашылықтары анықталды. Деректанулық талдау архивтік және жарияланған құжаттардың шығу тегі, мақсаты, мазмұны мен ақпараттық құндылығын бағалау үшін пайдаланылды. Контент-талдау әдісі әкімшілік құжаттарда, статистикалық материалдарда және ғылыми еңбектерде кездесетін негізгі ұғымдар мен мазмұндық бағыттарды жүйелеуге мүмкіндік берді. Синтездеу және жалпылау әдістері әртүрлі дереккөздерден алынған мәліметтерді біріктіріп, Ресей империясының қазақ жерін отарлауда қолданған негізгі әдіс-тәсілдерді анықтауға қолданылды.

Деректерді өңдеу барысында архивтік материалдар мен жарияланған ғылыми еңбектер

өзара салыстырылып, олардың мазмұндық сәйкестігі тексерілді. Бір мәселе бойынша бірнеше тәуелсіз дереккөздің мәліметтері салыстырылып, қайталанатын және бірін-бірі толықтыратын ақпараттарға басымдық берілді. Сонымен қатар ғылыми әдебиеттердегі тұжырымдар архив құжаттарының мәліметтерімен салыстырыла отырып, авторлық қорытындылар қалыптастырылды.

Зерттеудің әдіснамалық артықшылығы – әртүрлі сипаттағы дереккөздерді (архивтік құжаттар, ресми статистикалық материалдар, мерзімді басылымдар және тарихнамалық еңбектер) кешенді түрде пайдалануында және олардың өзара салыстырмалы талдау арқылы қарастырылуында. Бұл патша үкіметінің отарлау саясатының мазмұнын тек нормативтік құжаттар арқылы ғана емес, оның нақты жүзеге асырылу тетіктері тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді. Зерттеудің шектеуі ретінде архив құжаттарының басым бөлігінің патша әкімшілігі тарапынан дайындалған ресми құжаттар болуы және олардың белгілі бір дәрежеде мемлекеттік көзқарасты білдіруі көрсетіледі. Осыған байланысты мұндай деректерді ғылыми айналымдағы басқа дереккөздермен және тарихнамалық еңбектермен салыстыра пайдалану зерттеудің сенімділігін арттыруға бағытталды.

Зерттеу барысында ғылыми этика талаптары толық сақталды. Барлық пайдаланылған архивтік құжаттар мен жарияланған ғылыми еңбектерге тиісті библиографиялық сілтемелер берілді, авторлардың ғылыми тұжырымдары бұрмаланбай ұсынылды және академиялық адалдық қағидалары сақталды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Патша үкіметінің қазақ жерін отарлаудағы басты тәсілі 1891 жылы 25 наурызда шыққан «Дала Ережесі» заңына байланысты еді. Заңның 119-шы бабында - көшпелі қырғыз /қазақ/ жерлері, ондағы барлық байлықтар, оның ішінде орман, мемлекеттік меншік болып саналады деп жазылған. Қазақтар үшін, әсіресе 120-шы бапқа қошымша 1-ші ескертпедегі - көшпелі қырғыздардағы артық жерлер Жер шаруашылығы және Мемлекеттік Мүлік министрлігінің қарамағына өтеді. - деген тұжырым ауыр болды [4, 6]. Осы заң қазақ жерін одан әрі тонауға жол ашқан жасыл шам сияқты еді.

Белгіленген «артық жерлерде» қоныстандыру бөлімшелерін құрып, поселке тұрғызып, мұжықтарды орналастыру үшін қазақтарды тұрақ - мекендерінен алдап-арбап кетіре бастады.

1898 жылы 10 шілдеде «Қоныстандыру және оған қосымша бөлімшелер құру кезінде тұрақ-жайлары бұзылуға жататын қазақтарға өтем-ақы /вознаграждение/ төлеу тәртібі» атты заң шығады. Онда баспаналарын басқа жерге көшіру, өтем-ақы төлеу жолдары, сол үшін берілетін өтініш мерзімі т.б. көрсетіледі [5, 99]. Әрине мұның өзі жай ғана көз байлау еді. Өтініштер көбіне уақыты өтіп кетті деп қаралмады, ал белгіленген мерзім ішінде беріп үлгерген жандарға өтем-ақы төлеу бірнеше айларға созылып кетті. Сөйтіп қазақтар, шын мәнінде қаңғырып далада қалды.

Осы шара алғашқы кездерден-ақ қарқын алды. Патша шенеуніктері жоғарыда көрсетілген заңды желеу етіп, қазақтардың баспаналарын жермен жексен қылды, өздерін ол жерлерден қуа бастады. Қостанай уезінде бір ғана Боровский, ал Ақтөбе уезінде Можаровский поселкелерін құру үшін, біріншісінде-60, екіншісінде-57 қазақ қыстаулары қиратылды [6, 59]. Бұл жақта қоныстандыру бөлімшелерін құру жұмысына байланысты 1901 жылдың өзінде 146 қыстау қиратылуы керек болған [7, 203].

Жоғарыда айтып өткеніміздей, патша шенеуніктері жергілікті тұрғындардың жағдайларымен еш санаспады. Онсыз да мардымсыз өтем-ақылар дер кезінде төленіп болмады. Күй-жайы өте ауыр халық одан сайын күйзеле берді. Мысалы, Ақтөбе уезіндегі 2-ші Бөрте болысының тұрғындары Верхнеднепровск поселкесін құру үшін 35 қыстауының қиратылғаны, бірақ 5 айдан бері өтем-ақы ала алмай отырғандарын айтса, Қарақобда және Бөрлі болыстарының қазақтары тіпті, бір жылдан сол төлемді ала алмай жүргендіктерін жазады [8, 174-176]. Жалпы, 1899-1910 жылдар аралығында Торғай-Орал қоныстандыру ауданында келімсектер пайдасына қазақтардың 3030 қыстауы қиратылған [6, 64].

Патша шенеуніктері мұжықтарға жер бөлгенде, олардың қазақтар тұратын аймақтарға тым жақын орналастырады. Мұның өзі қазақтарға жасаған қысымдарының бір жолы еді.

Жан-жағынан қоршаған келімсектер жеріне байланысты жергілікті тұрғындар шаруашылықтарын еркін жүргізе алмады. Жоғарғы жақтарға шағынды, көп жағдайда отырған орындарын тастап кетуге мәжбүр болды. Үкімет орындарына керегі сол еді, босаған жерлерге тез арада мұжықтарды орналастырады. Мысалы, Қобда болысының №1 және 4-ші ауылдарының тұрғындары қоныстандыру бөлімшелерінің тым жақын орналасуы сондай, қазақтар мен мұжықтар арасында күнде қақтығыс болуда - деп шағымданады [9, 144-145]

Ақтөбе уезінде 2-ші Бөрте болысына жататын 6-шы ауылдың тұрғындары Ахмедин Байдосов пен Аймұқанбет Тұяқов өздерінің қыстақтарының «Нижний» қоныстандыру бөлімшесіне тым жақын орналасқанын, соған байланысты ауылдарын басқа жерге көшірулерін сұрайды. Олар өз сөздерінде бұл өтініштерінің себебін: «Қыстауларымызды көшіруге мына жағдай әсер етті: біздің қыстаулар «Нижний» бөлімшесінен 5-10 сажын жерде тұр. Соған байланысты, тым тайыз Бөрте өзенінен өтіп, біздің малдарымыз аталған бөлімшенің жеріне кіріп кете береді. Сол себепті, келімсектер мен қазақтар арасында түрлі дау-керістер туады. Осындай қауіп-қатердің сейілмеуінен орнымызды өзгертуге мәжбүр болып отырмыз» - деп көрсетеді [9, 14-16].

Ал, Түзтөбе болысындағы 7-ші ауылдың 53 шаңырағы атынан арыз бергендер қыстауларына Ақбұлақ поселкесінің жақын орналасқанын, жайлауға көшкенде баспаналарының есік-терезелерін, дүние-мүлкін, тіпті, тезек-отындарын ұрлап кететіндіктерін айта келіп: «Ресейдің түрлі губернияларының қоғамдық қалдықтарынан жиналған Ақбұлақ поселкесінің тұрғындарымен бірге тұру қай жағынан алса да мүмкін еместігіне байланысты бізді басқа жерге көшіру жөніндегі өтінішіміз қанағаттандырылмаса, онда олардан өз күшімізбен қорғануға мәжбүр боламыз» - деп жазады [9, 153]. Патша шенеуніктері бұл өтінішті бірден қабылдайды. Оларға да керегі осы болды. Егер қазақтарды басқа жерге көшірсек, онда осы жерге тағы 150 қоныстанушыны орналастыруға болар еді дейді. Шындығына келгенде, бұл жерде артық жер жоқ еді, тіпті осы жерді жайлайтын қазақтардың өздеріне тар болды. Қанша қысым көрсеткенмен кейбір шенеуніктер мұны амалсыз мойындады. Қоныстандыру ісінің бастығы Цабель 1909 жылы 6 тамызда Торғай облыстық басқармасына жіберген хатында: ...мұны хабарламаса болмайды, Түзтөбе болысында бір сүйем артық жер жоқ. Тіпті, осындағы шаңырақтарға норма бойынша 77606 десятина жер жетпейді. Сондықтан 53 үй иеленіп отырған жерді еш уақытта қоныстандыру бөлімшесіне алу мүмкін емес - деп көрсетеді [8, 2-5].

Патша үкіметінің қазақ жерін иемденуінің бір жолы-жерді орман саяжайларына /дачаларға/ алуы еді. 1882 жылы 21 желтоқсандағы Мемлекеттік Кеңестің ұйғарымымен Торғай облысындағы барлық орман 1883 жылдан бастап Мемлекеттік Мүлік министрлігінің қарамағына көшеді. Облыстағы ормандар жалпы көлемі-334.636.11 десятина тең 22 дара саяжайлардан тұрды. Осы орман көлемінің 208.336.11 дес, арнайы құралмен, ал, 120.330, десятина көз мөлшерімен анықталды. Елек /Ақтөбе/ уезіндегі орман ауданы – 26.473 десятина болды [10, 54-55].

Жалпы, Дала облыстарында орман саяжайларын құру тәртібі 1898 жылдың 19 мамырындағы және 1899 жылдың 22 мамырындағы циркулярлар бойынша белгіленді. Жергілікті халықтың, сондай-ақ, отарлау ісінің мүдделеріне нұқсан келтірмеу үшін, орман саяжайларының бастапқы жобаларын уақытша партия шенеуніктерінің қатысуымен орманшылар жасауы керек болды. Өйткені олар саяжай белгілеу үшін «артық жерді» табудың, оны пайдаланудың бірден-бір мамандары болып саналады. Алайда олар да өз істерін оның сапасына, санына, дұрыс-бұрыстығына қарамастан бастықтарын таңдай қақтырарлық жылдамдықпен жүргізуге тырысып бақты. Бұл жөнінде «Новая жизнь» газетінің 1905 жылы 1 желтоқсанда шыққан санында анық көрсетілген. Онда соңғы 2-3 ай бойы келімсектерді орналастыру үшін қазақтар иелігіндегі жерлер мен ормандар алып-ұшпа асығыстықпен алынып жатқандығы жөнінде айтыла келіп, одан әрі былай деп көрсетіледі: Жақында орман ведомствосы Орал облысындағы қазақтардың барлық орманын тартып алды, оның ішінде: Қалмақырғаннан- 243, Бұрмадан-179, Жаманағаштан-85, Орқаштан-165, Көкжидеден-775, Қаратоғайдан-80, Мұғаджардан-250, дес. жер кетті. Бұл жердегі қазақтарды

зорлықпен қууда... Қазақтарға не істеу керек! Қоныстандыру шенеуніктерінің зорлық-зомбылығын кім тоқтатады. Орман қазынаға ешқандай төлемсіз алынды, тіпті балаларына тамақ пісіріп бере алатындай қу бұтақтарға дейін қалдырылмадыхъ [11, 98].

1905 жылдың 28 маусымда Қостанай уезінің қазақтары өз арыздарында жерлерінің қоныстандыру бөлімшелерімен қатар орман саяжайларына кесіліп, өз шаруашылықтарының күйзелгені жайында:

Орман саяжайы былай тұрсын, аулымыздың жанындағы азғантай түп шая, қу ағаштарды, қараған, шілік, тобылғыны да орман деп алып кетті. Осы күні 1878 жылы патша әмірі бойынша қазаққа түпкілікті қалдырылған миллиондық кесіндідегі ағашы бар деген жерлерді де алып жатыр. Есебіне басқа жер бермейді. Онда тұрған көп қазақ жерсіз қалды, босады. Босатын себебі, қазақтың жермен мәңгілік пайдаланып келе жатқан құқығын мемлекет аяққа басып, үкімет зейін салатын нәрсе емес деп үйренгендігінен [12, 226].

Орман саяжайларын құру қазақтарға екі оттың ортасында қалғандай боп әсер етті. Жер кесушінің мұжықтарға алғанынан қалғанын орманшы тартып алып отырды. Мал сол жаққа өтсе мұжықпен төбелес, оң жаққа өтсе қағаз толтырылып айып тарту не орманшы мен қарауылшыға пара беру болды.

Бұл жағдай, әсіресе 1904-1905 жылдары Орал облысында жер кесу жұмыстары басталғанда айрықша көрінді. Мұнда, Орал даласында, орман ведомстволары қазақтарды қыспаққа алуда, күйзелтуде ерекше көзге түсті. Ешқандай зерттеусіз, өлшеусіз жерлер саяжайларға кесіле берді. Темір уезінде орман саяжайларын белгілеу тіпті, сорақы жағдайда жүрді. Осындай саяжайлар маңында қалай өмір сүріп отырғандықтары жайында Ембі-Темір болысының 4-ші ауылы қазақтарының арыз-қалінен /приговор/ көруге болады: 1/ Ауыл жерінен құрылған саяжайларда жарамды ағаш жоқ, тек отын мен шарбаққа пайдалануға болатын бұталар кездеседі. Олардың қазынаға пайда әкеле қоюы екі талай. Алайда олардың өзін орман ағаштарына тіркеу, соған байланысты, тағайындалған түрлі айыптар қазақтарды одан әрі күйзелтіп жіберді. Біздің тұрмысымызға залалын тигізетін басты зиянкестікті осы саяжайдың қарауылы Бөпежановтан көрді. Өзіне ылауға ат бермейтін, сый-сыяпат бермейтін жандарға қағаз толтырғыш. Келесі бір зиянкестігін мынадан көруге болады: Ол өз малдарын орман саяжайларына жаяды, ал шығынын басқа адамға айып-қағаз толтырып төлеттіреді. Сондай-ақ ол өзі біреуге киізге, не қойға ағаш сатып немесе басқаның малын сый-сыяпатқа бола жайылымға жіберіп, шығынын жоғарыда көрсеткеніміздей тағы да басқа адамға аударып жібереді. Ол /Бөпежанов/ шабындық сатып байып алды. Алғашқы кезде тек, бір аты болса, қазір 30 ірі қарасы, 10 түйесі, 20 жылқы, 200 қойы бар. 1903 жылы Ташкент темір жолы бойының қызметкерлерінің 50 жылқысын бағып, сол үшін 100 сом алды [13, 83-84].

Сөйтіп жергілікті жердегі орманшылар, қарауылдар қазақтар үшін басты қожа болып алды. Олардың зорлық-зомбылықтары тіпті, патша шенеуніктерінің озбырлығынан да асып кетті. Мысалы, жоғарыда аталған ауылдың тұрғындары орманшыдан губернатор мен патшадан бетер қорқамыз деп айтып жүрсе, басқа бір жағдайда Қалмаққырған болысына қарайтын бір ауылдың қазақтарының сол орманшыдан көрген зорлық-зомбылықтары сонша, үлкен ашу-ызамен мынадай талап қояды:

«Бізді қайда болса сонда алысырақ көшіріңдер, әйтпесе, орманды өзіміздің қарауымызға беріңіздер» [13, 84].

1907 жылдың өзінде Торғай облысының қазақтарынан /орманшылардың алғанын есептемегенде/ алынған айып мөлшері-7 173 сом 27 тиын болған [14, 69].

1893 жылы 13 маусымда шыққан «Қоныстандыру және қосымша бөлімшелер құру жөніндегі уақытша ереже» бойынша жер сол бөлімшелермен қатар мемлекет қорына деп алынатын болған еді. Бұл қор мемлекеттің өз билігінде болды, оны түрлі адамдарға беріп, пайда табу көзіне айналдырды. Осы қордың құрамына жоғарыда баяндалған орман саяжайлармен бірге мемлекеттің мерзімге не мерзімсіз ақыға берілетін жерлері /оброчные статьи/ және т.б. қажеттіліктерге кесілген жерлер кіретін еді. Қорға жер бөлу қоныстанушыларға жер кесу жұмыстарымен қатар жүргізіліп отырды. 1906 жылға шейін Торғай облысында осындай қорлар үшін жер көлемі-372647 дес, болатын 68 бөлімше

құрылады. Ал, 1906-1916 жылдары осы облыста жер көлемі-997459 десятина болатын 239 бөлімше, Орал облысында жер көлемі-230587 десятина болатын 82 бөлімше құрылады [15, 98-99].

Қазақтардың келімсектерге жерлерін жалға беруі көптен кездеседі. Бұл шара 1891 жылғы «Дала Ережесіне» байланысты жүзеге асырылды. Осы заңның 26-шы бабында қазақ жерін жалға алуға болатындығы жөнінде айтылған еді. Осы іс те қазақ жерін иемденудің тағы бір айласы болды. Бұл жайында Н. Жемчужников: Қазақтар жерлерін неліктен жалға береді?! Осы күнге шейін көптеген адамдар, оның ішінде беделді адамдар бұл құбылысты жері кеңдігінен, артық жері барлығынан деп түсіндіреді. Шындығында келгенде олай емес еді. Ол әрекет жердің артықшылығын емес, экономикалық тұрақсыздық жерлерінің бір бөлігін белгілі бір мерзімге жалға беруге мәжбүр етуінен болды. Сонымен қатар жергілікті халықтың қараңғылығын пайдаланып, келімсектердің ауқатты бөлігі ру басшыларын және ықпалды адамдарға пара бере отырып, жерді жалға беруге көндірді. Кейін бұл жерлерді өздеріне түпкілікті сіңіріп жіберді – деп жазды [16, 15-16].

Бұған толық келісуге болады. Қазақ байлары кейде бір болыстың жерін сырттай жалға сатып жіберіп отырған. Осы жағдайды біліп алған мұжықтардың көп бөлігі болыстармен келісім-шарт жасаспай, мықты қазақтармен ауыз жаласты. Тіпті, артық жері жоқ болыстарда да бай қазақтар елдің сыртынан жер беретін болған. Мәселен, артық жері алынып болған Мендіқара болысында Гребенские деген 600 жанды поселке, Кеңарал болысында Каменский, Белоярский сияқты 700 жаны бар поселкілер де сондай жерлерде пайда болған.

Жер кесушілер қоныстандыру қорына жер бөлгенде жергілікті тұрғындардың жағдайлары ескерілмеді. Қорға көбіне жайылымға жақсы шұрайлы жерлер кетті. Қазақтардың арыз-өтініштері жауапсыз қалып отырды. Мысалы, 1902 жылы 29 қаңтарда Қостанай уезіндегі Арақарағай болысына қарайтын І-ші ауылдың Қарағұл бөлімінің 54 үйінің өздеріне жердің дұрыс бөлінбегені жөніндегі арыздары уақыты өтіп кетті деген сылтаумен қаралмады [6, 16-17]. Осы жылдың екінші наурызында Кеңарал болысының 4-ші ауылының қазақтары Байғұтов, Сейдалиндер т.б. бастаған 12 адамның Байғазыкөл маңында «Введенский» қоныстандыру бөлімшесін құруға байланысты, ол көлдің атам заманнан бері өздіріне тиесілі екендігі, суын ішіп, жағасына мал жайып, егін салып отырғандығы, тіпті, ең аяғы, қоныстандыру бөлімшесінің жеріне ата-бабаларының 4 бейіті кетіп қалғаны жөніндегі арыздары да уақыты өтіп кетті деген желеумен аяқсыз қалдырылады [7, 33].

Патша шенеуніктері бөлімшелер құру жұмысын жер көлемін жан-жақты есептептемей, өлшемей қалай болса солай жүргізе берді. Мұның зардабын тағы да қазақтар көрді. 1906 жылы Ақтөбе уезі 2-ші Бөрте болысының 5-ші ауылында «Высокий» бөлімшесі бұрынғы Ф. Шербина мәліметтері негізінде құрылды. Соның нәтежиесінде шаңырақ саны дұрыс есептелінбейді немесе осындағы көшпелі қазақтар есепке алынбайды. Сөйтіп жергілікті тұрғындарға тиесілі жер көлемі тым тарылып кетеді. Ал, Елек болысының 5-ші ауылында қоныстандыру бөлімшесіне тіпті, облысаралық съездің жайлауға деп бөліп берген жерлері кіріп кетеді [17, 1-2].

Осы, 1906 жылы Бестамақ болысының 3, 7, 9-шы ауылдарының қазақтары Талдысай, Никольск т.б. бөлімшелердің құрылуына байланысты өз арыздарында Ақтөбе уезінде жер көлемі дұрыс есептелінбегені, қорға кескенде қазақтардың жағдайы ескерілмегені, көшпелілерге артық жер қалдырылмағаны, қыстауларды басқа жерге көшіруге байланысты бөлінген ақша мөлшерінің аздығы, артық жер белгіленгенде қазақтар мүддесі ескертілмегені, ақырында, жерінен айырылған тұрғындарға жаңа орындар көрсетілмегені жөнінде айтады. Цабель осы арызды «қазақтардың жер кесу жұмыстарына деген жалпы қарсылықтарының бір көрінісі» – деп түйіндейді [17, 3-4].

Қостанай уезіндегі Обаған болысының 3, 4, 5-ші ауылдарының жерлерін қоныстандыру қорына алғанда барлық қауымдық емес, тек бір ғана қауымдық зерттеледі. Бұл жердегі тұрғындардың басым көпшілігі малшылар екендігі ескерілмейді. 1802 жылы «Никитинск» бөлімшесі құрылғанда қазақтарда әлі де бос жер бар деп есептелінеді. Бірақ кейін, Татьянаовск және т.б. 5 бөлімшенің құрылуымен қазақтарға пайдалануға жер қалмайды.

Бөлімшелерге бүкіл жайылым жерлер, тіпті 3-ші ауылдағы жалғыз көл - Қаракөл кетіп қалады.

1907 жылы Ф. Шербина белгіленген «артық жерлер» алынып болғанымен жер кесу ісі тоқтамады. 1898 жылы 19 мамырда шыққан Егіншілік және Мемлекеттік Мүлік министрлігінің №5-ші «Қоныстандыру қорына жер белгілеуде қазақтар иелігіндегі қысқы шабындықтар өздеріне қалдырылсын» деген нұсқауының өзі аяққа тапталды. Онсыз да дұрыс есептелінбеген Ф. Шербина белгіленген «артық жерді» көзбайлау қылып, қазақтардың жерін кесе береді. Мысалы, Қобда болысының 1-ші ауылы тұрғындарының өкілі жер кесу жұмысының дұрыстығына ешкім кепілдік бере алмайтын /жерді зерттеуде, өлшеуде қазақ өкілдері қатыстырылмаған/ бұдан 10 жыл бұрын белгіленген Шербина экспедициясының мәліметтері негізінде жүргізілді. Егіншілік және Мемлекеттік Мүлік министрлігінің қазақтарға жеткілікті мөлшерде шөп шабатын алқап қалдырылсын деген 1901 жылы 1 маусымда берілген нұсқауы орындалған жоқ - деп шағынады [17, 14-16].

Ал, 1908 жылы Тұзтөбе болысының 8-ші ауылының 10.000 дес, жері Шербина нормасынан артық деп есептелініп, Орынбор казактарының иелігіне беріледі [17, 71].

Жер кесушілердің озбырлығынан кейде норма бойынша тиесілі жер де қалдырылмайтын болды. Алайда сондай жағдайларға олардың жаны ауырмайтындығы белгілі. Мысалы, Қарақобда болысының 5-ші ауылының жалпы жер көлемі – 23 891 десятина, онда 154 шаңырық болған. Норма бойынша оларға тиесілі жер – 21 714 десятина. Оған 700 десятина мал айдау жолын қосқанда, барлығы – 22 414 десятина болады. Артық жер – 1 477 десятина Бірақ оны алуға болмайды. Өйткені өздерінде қалдырылатын жерден 470 мың пұт мал азығы шығады. Ал, қалыпты сандағы малға бұл аймақта 885 мың пұт азық керек [17, 88-парақ]. Сондықтан ол ауылдан «артық жер» іздеу тіптен ақылға сымас еді.

Қоныстандыру бөлімшілеріне жер кесу Орал облысында ауыр жағдайда жүрді. Өйткені осы облыстың Орал, Темір уездеріндегі халықтың дені көшпелілер еді. Патша шенеуніктерінің ешқандай есепсіз, жер ыңғайына мән бермей, қалай болса солай жүргізген жер кесу жұмыстарының нәтижесінде бұл аймақтағы жайлаулар көлемі күрт тарылып, негізгі шарушылық-мал шарушылығына зор апат төндірілді.

Темір уезіндегі 12 миллион десятина болатын жер көлемінің, Скаловтың айтуы бойынша, солтүстік бөлігінен 300 мың, ал жалпы, орташа алғанда 500 мың десятина дейінгі жерді ғана қоныстандыру қорына алуға болатын еді [6, 16-17].

1911 жылға дейін осы уезде 16 облыс зерттеледі. Үкімет орындары уезд мал шарушылығы жөнінен жоғары тұрған жоқ деп есептеп, темір жолға жақын аудандарда мал басы нормасын – 13,6, алыс аудандарда – 6,15 тен, ал уезд бойынша 15,2 бас малға тірейді. Соған байланысты болыстар бойынша бір шаруашылыққа жер нормасы былай белгіленді:

- 1) Ембі-Темір болысында-158,0 дес.
- 2) Темір-Орқаш болысында-130,0дес.
- 3) Қалмаққырған болысында-101,0 дес.
- 4) Құмды- Ойыл болысында-100,0 дес.

Ал, Қиыл-Ойыл, Қайынды, Қарағанды болыстарында жер нормасы отбасына емес, жан басына бөлінеді [6, 41-42-бет].

1904 жылы Темір-Орқаш болысынан II, II, VI және VIII, Ембі-Темір болысының II, VII ауылдарын зерттеу нәтижесінде жинақталған мәліметтер негізінде орташа дәрежедегі малы бар шаруашылыққа 15 басқа шақталып норма белгіленеді. Темір-Орқаш болысында жергілікті және көшпелі қазақтарды жермен қамтамасыз ету үшін 222 964, Ембі-Темір болысында 325 660 десятина жер керек болды. Дерек бойынша біріншісінде – 414 590, екіншісінде – 968 782 десятина жер болған. Сонда қоныстандыру бөлімшелері үшін артық жер Темір-Орқаш болысында – 181 629, Ембі-Темір болысында – 643 122 десятина деп есептелген.

Кесте1.Болыстардағы артық жердің белгіленуі.

Болыстар.	Жалпы жер көлемі	Артық жер	Қазақтарға қалғаны.
Құмды-Ойыл	372209	193782	178427
Қалмакқырған	355279	186578, 75	168700, 75
Қарағанды	2979527	134647	163280
Қиыл-Ойыл	197055	99510	97545
Қайыңды	219025	27735	191290

Дерек көзі: [6, 42-43].

Орал және Темір уездерінің солтүстік бөлігіндегі жерлер осы екі уездің отырықшы болыстарының, сондай – ақ Гурьев уезінің 7, Темір уезінің оңтүстігіндегі 7 (оның ішінде 3 Адай болысы) және Маңғышлақ пен Красновдск уездеріндегі II Адай болысының, барлығы – 35 көшпелі болыстардың ортақ пайдалуында болды. Жыл сайын, көктем шыға, осы отыз бес болыстың қазақтары Орал және Темір уездерінің солтүстік бөліктеріне көшіп жайлайды. Бұл жерлерде олар малдырымен қара күзге дейін болады. Күз айында жайлаудан әкімшілік бойынша тіркелген жерлеріне, яғни Гурьев уезінің қазақтары Каспий теңізінің солтүстік-шығыс жайлауына, Маңғышылақ пен Красновдск үйездерінің II Адай болысы Закаспий облысының жеріне кетеді. Ол жаққа сондай-ақ бір сүйем жері жоқ Темір уезінің 3 Адай болысы да көшеді. Осы уездің оңтүстігіндегі 4 болыс (Шөмішті – табындар және Жанқылыштар) қысқа қарай Хиуа жеріне көш түзейді.

1904 жылы жазда Орал және Темір уездерінде қоныстандыру партиялары жұмыс істегенде Орал, Закаспий және Торғай облыстарының ортақ пайдалануындағы жайылымдар қорға кесіле бастады. Қоныстандыру бөлімшілернің құрылуына байланысты көш жолдары қысқарып, ауқымдары тарылып кетті. Соның әсерінен, көшпелі 35 болыс енді тек, Орал және Темір уезінің жеріне ғана ене алады. Осы жағдайды ескере келіп, Б. Қаратаев ортақ жайылымға жататын жерлерде қоныстандыру бөлімшелерінің кеңінен құрылуы қазақтардың жалпы тіршілігіне қауіпті екендігін айтты [18, 88]. Бұл ойды Темір уезінің I-ші шаруалар бөлімшесінің бастығы Вильчевский де қолдайды. Ол Орал облысындағы қоныстандыру жұмыстарына қарсы шыға отырып: «Уақыты келген кезде өмірдің өзі қазақтарды отырықшылыққа көндіреді, міне, сол кезде, шынымен де артық жер бар ма, әлде жоқ па деген сұрауға жауап табылады. Ал, қазіргі кезде ол жөнінде сөз қозғау артық. Қоныстандыру ісімен тым әуестену қазақтардың әл-ауқатына ғана емес, сондай-ақ олардың одан әрі өмір сүру мүмкіншілігіне кері әсер беруі ғажап емес.» - дейді [18, 89].

Патша үкіметінің отарлық іс-әрекетін әшкерелей келе көшпелі қазақтардың ауыр жағдайлары жөнінде 2-ші Мемлекеттік Думадағы қазақ халқының өкілдері Қаратаев, Бірімжанов, Нәрекенов, Қосшығұловтар қазақтарды жерге орналастыру жөніндегі мәжілісте мәлімдеме жасайды. Олар өз сөздерінде Орал және Темір уездерінің солтүстік бөліктерінде қоныстандыру қорына жер кесу көшпелі қазақ болысына өте қауіпті екендігін айта келіп «Көшпелік қазақтардың жаны қалаған мерекелік шеруі емес, ол табиғаттың қатал сыны таңған ауыр еңбек...» [19, 125-131]. Бұл көшпелілердің Орал уезінде, Темір уезінің солтүстік бөлігінде, Ақтөбе және Қостанай уездерінде де отырықшылыққа көшулеріне құқылары жоқ. Өйткені олар осы уездерге тіркелмеген, сондықтан мұнда жат және келімсектер болып саналады. Олардың қандай да болсын жерге отыру әрекеттері сол жерлерге тіркелмеген жағдайда әкімшілік жағынан қудаланып, тіпті, заң алдында жауапқа тартылады.

Қазақтардың, оның ішінде көшпелі қазақтардың ауыр жағдайда қалуы патша шенеуніктерінің өздерін ойландыра бастады. 1907 жылы 20 қазанда шаруалар бастықтарының Темір уездік съезі болды. Мәжіліс журналында қоныстандыру партияларының отырықшы қазақтар жерін қорға кесіп жатқандықтарын, мұнын өзі олардың есебінен көшпелілерге жер бөлу жөніндегі шешімдерді жоққа шығарып жатқандығы тіпті, жер бөлгеннің өзінде, көшпелілер сол жерге орналасып болғанша оны жер кесушілер мұжықтар пайдасына қосып алулары мүмкін екендігі жөнінде айта келіп, одан әрі: Уезд съезінің алдында екі жол тұр: бүкіл жер кесу жұмыстарын тоқтатып, жерсіз қазақтарға жер

бөлу немесе көшпелілердің жерге деген мұқтаждығын сол, жер кесушілер партиясының жұмыстарымен бірлесіп шешу мақсатындағы барлық әрекеттердің жеміссіз аяқталатына мойын ұсыну - деп көрсетіледі [20, 1-3].

Алайда патша шенеуніктерінің көп бөлігін көшпелілер тағдыры алаңдатпады. Олар үшін жер бөлуге үзілді-кесілді қарсы болды. Осы съезде Хворостанский: «Темір уезінің 3 Адай болысы Закаспий облысы жаққа көшіп жүретіндіктен, сол облыс құрамына тіркелсін. Оларды және ондағы басқа көшпелілерді Орал облысының жеріне жібермеу керек. Олар жер аздығынан көшіп жүрген жоқ. Сонда, олар облысында қоныстанушыларға жер көп қалады» - дейді [20, 8-9]. Оның ойынша, қазақтар еріккеннен, ермек үшін көшіп жүргендей болады. Ал, келесі біреулері: «Көшпелілерді жер бөлудің қажеті жоқ, оларды егіншілікке жарамды жерлерден ... қуу керек» - деген пікірлерге дейін барады [19, 35]. Осы көзқарастардан үкіметтің қазақ тағдырына қаншалықты дәрежеде қарағандығы көрінеді.

1906 жылы қараша айында (кейін 1910 жылы 14 маусымдағы заңмен толықтырылған) шаруалардың қауымынан шығып, өз алдына хутор құруына рұқсат берілетіндігі жөніндегі Столыпіннің жарлығы шығады. Осы жарлық пен заң кулактар мүддесін көздеді. 1906 жылы 9 қарашадағы жарлық бойынша шаруа өз жерін сатып, кез келген жаққа еркін кете алатын болды. Нәтижесінде жағдайы төмен шаруалардың жерсізденуі күрт өсті. Соған байланысты патша үкіметі мұжықтардың шет аймақтарға қоныс аударуларын барынша қолдады. Осы кезде Қазақстанның төрт облысына (Ақмола, Торғай, Орал, Семей) келген 438072 келімсектің 153413-і Торғай-Орал ауданында болды [21, 33].

Жоғарыдағы көрсетілген жарлыққа байланысты үкімет қазақ жеріне өзінің мықты тіректерінің бірі – кулактарды да тоғыта бастайды. Оларға арнап жеке және хуторлық иеліктер құру үшін жер бөлуге кіріседі. Торғай-Орал облыстарында бұл шара алғаш рет 1909 жылдары жүргізілді. Осы кезде Сарыой болысында 6 хутор құрылады. 1910 жылы екі облыста құрылған 150 хуторға 5184,9 десятина және 3 жеке пайдаланудағы иелікке 600,10 десятина жер бөлінеді [6, 64].

1913 жылы 13 желтоқсанда Министрлер Кеңесінің патша бекіткен жобасында жер министрі Ресейдегі ірі байларға 36 жылға дейін саудасыз Сібір, Түркістан және Далалық облыстардағы қазына жерінен мал бағатын бөлімшелер кесіп беруге ерікті деп көрсетіледі. Бұл жоба алғашқы кезде Дума талқысына түсті. Бірақ онда көпшілік тарапынан қолдауын таппайды. Алайда, оған қарамастан осы жоба бойынша 1913 жылдың 29 қаңтарында және 19 ақпанда Сот министрі мен Жер-Су Басқармасының бас әкімі «Уақытша Ереже» шығарады. Сол ережеге сәйкес, сол жылдың 30 наурызында Жер-Су Басқармасы жерді қалай жалдау жөніндегі шартты бекітеді [22]. Осы шарт бойынша жерді саудасыз 36 жылға алатын болды. Қазақтың бір жылқысына – 6, бір қойға – 1 десятина жер бөлінсе, орыс байларының малдарына тиісінше 30 және 5 дес, кесілді [12, 247].

Сөйтіп, патша үкіметі қазақ жерінің өзінің тонауынан қалған-құтқанын алудың тағы бір жолын ойлап тапты. Қазақтың егіншілікке жарамды жерін алып болған үкімет қалғанын мал бағатын бөлімшелер үшін кесе бастады. Бір ғана Ақтөбе уезінің Батпақты болысындағы Құмсай бөлімшесінен орыс мал үшін 5.150.10 десятина жер кесіледі [23, 11].

Кесте 2. 1913-1914 жылдары кесілген, орыстарға үлестірілген және үлестіруге үлгермеген бөлімшелер саны

Уездер	Кесілген бөлімшелер саны.			Дес. Жер		Барлық Жер дес.
	Үлестірілгені	Үлестіруге үлгермегені	Барлығы	Қолайлы	Қолайсыз	
Қостанай	4		4	41322, 01	6505, 06	47827, 11
Ақтөбе		31	31	106055, 47	59231, 93	166149, 4
Орал		2	2	3801	3361	7162
Барлығы	4	33	37	14678, 52	69387, 99	213066, 66

Дерек көзі: [12, 248].

Орыс байларының малдары үшін кесілген жердің 38% қолайсыз жер болды. Осыдан-ақ

патша үкіметінің қазақтардан, тіпті сондай жерлерді де көп көргендігін байқауға болады.

1909 жылдың бастап келімсектермен бірдей мөлшерде жер алып, отырықшылыққа көшуге ниет білдірген қазақтарға жер бөлу жұмыстары басталды. Алайда бұл әрекет қазақ мүддесін ойлағандықтан емес, керсінше, онсыз да жер тапшылығына ұшыраған халықтың қалған-құтқан жерін одан әрі алу тәсілі еді.

Бұл науқан 1909 жылы 9 маусымда шыққан «Далалық облыстарда мемлекеттік жер қорын тәртібі» атты нұсқауға байланысты қолға алынды. Нұсқаудың негізінде отырықшылыққа ауысатын қазақтарға жер бөлу олардың иелігіндегі жерлердің артығын қоныстандыру бөлімшелеріне кесумен қатар жүргізілетін болды [20, 2].

Қазақтарға жер бөлу жұмыстары ең алғаш Ақмола облысындағы Петропавловск уезіне қарасты Тайынша болысында, кейін Көкшетау уезіндегі Мезгіл және Қотыркөл болыстарында жүргізіледі. 1909-1910 жылдар аралығында отырықшылыққа көшкен қазақтардың жалпы жер көлемі – 384 364 десятина болатын 17 192 ер адамға арналған 107 бөлімше белгіленеді [24, 12].

1910 жылдан бастап жерге жеке отбасыларын емес, бүтіндей болыстарды отырғызу басталды. Осындай жұмыс Орал облысында Шідерті, Торғай облысында Меңдіқара болыстарында жүргізіледі. 1910 жылы 15 сәуірде Шідерті болысына қарайтын 8-ші ауыл тұрғындарының өкілдері Б. Қаратаев пен Ә. Жұбаналиев Егіншілік және Жерге орналастыру Басқармасының бастығының атына жоғарыда көрсетілген нұсқаудың 20,21 және 22 тарауларына сәйкес Шідерті болысының барлық қазақтарына түпкілікті жер бөлу жайында өтініш түсіреді. Сондай-ақ Шідерті болысының ішінде 45-ші қауымдықта жері бар Жымпиты болысының 1-ші ауылының 92 шаңырағына да отырықшылық норма белгіленді. Шідерті болысында қарайтын 11 қауымдық топтардың 1910 жылы жалпы жер көлемі – 183 501 десятина болатын 7-і толық және біреуі жартылай зерттеледі. Бөлімшелер белгілеу жер көлемі 133. 801 дес, болатын сол 7 қауымдықта қолға алынады. Ол жерлерден қазақтар үшін 2901 жанға арналған, жер көлемі – 95 980 десятина болатын 14 бөлімше, көлемі 16. 488 дес. болатын, 1141 жанға негізделген 2 қоныстандыру бөлімшесі (келімсектерге арналған) және көлемі 21, 33 десятина болатын мемлекет меншігіне көзделген 7 бөлімше белгіленеді [25, 7].

Меңдіқара болысында жалпы жер көлемі - 160 083 десятина (қазақтар үшін) 4 555 адамға арналған, көлемі 88 669 десятина тең 33 бөлімше құралады. Қазақтарға ер адам басына 15 десятина немесе шаруашылыққа 45 десятина жер бөлінсе отар қорын көбейтуге жағдай жасалатын болды. Себебі, 1909 жылы жүргізілген санақтың зерттеулер негізінде уақытша көшпелілік норма бойынша шаңырақтағы ері мен әйеліне 12-13,5 десятина жер берілетін болса, онда қазақтар иелігінде 129 943 десятина қалдырыллуы керек. Бұл жағдайда отар қорына барлық 160 083 десятина жердің тек 30.140 дес. ғана кетер еді. Ал, қазақтарға отырықшылық норма бойынша 88 669 десятина жер керек. Қалған жер отар қорына түседі. Бұлардан басқа, 1910 жылы Қостанай уезіндегі Кеңарал болысында-1, Ақтөбе уезіндегі Ақтөбе болысында – 1 және Бестамақ болысында – 2, Орал уезіндегі Қараоба болысында – 1, ал жалпы аудан бойынша, жер көлемі – 228 662 десятина (оның ішінде мектептерге және басқа да қоғамдық қажеттіліктерге – 2 160 десятина) болатын 9 617 жанға арнаған 62 бөлімше белгіленді [25, 9-10].

1914 жылы отырықшылыққа көшуге ниет білдірген қазақтар жер көлемі – 510 869 десятина болатын 19 042 ер адамға негізделген 78 бөлімше құрылады. Бұл көрсеткіш 1913 жылы дайындалған жер көлемінің – 67,4%, сыйымдылығының – 55%, бөлімше санының – 27% құрады. Қазақтарды жерге орналастыру, әсіресе Орал уезінде қарқынды жүрді. Осы кезде Қараоба, Қараағаш және Жиренқопа болыстарында – 55 қазақ бөлімшелері құрылады. Сәл кейін Ақтөбе уезінің Бөрлі болысында – 13 және Қостанай уезіндегі үш болыста (Аят Арақарағай, Шұбар) 10 бөлімше бой көтереді [26, 3]. Мұның бәрі қазақтардың отырықшылыққа ұмтылуларының жоғарғы қарқында болғандығын көрсетеді.

Революцияға дейінгі, тіпті Кеңес үкіметі кезіндегі де көптеген тарихшылар қазақтардың сол әрекеттерін шаруашылықтың жаңа түріне деген ынта-қалауларынан туындады деп түсіндіреді. Дегенмен көп жағдайда ол әрекеттер амалсыздықтан,

шарасыздықтан шыққан еді. Онсыз да тілім-тілім болып кесіліп, тоналған жердің қалған-құтқанын сақтап қалудың соңғы үміті-осы отырықшы нормада болды. Өйткені отырықшы норма бойынша орныққан қазақтардың жеріне қол сұғылмайды деп сендірілді. Бұл арада патша үкіметінің есебі, кесілген нормадан қалған жерді өзіне тағы алу еді. Сондай-ақ қазақтарды жерге орналастыру жұмысын жүргізгенде өз мүдделеріне нұқсан келтірмеу жағын қатты қадағалап отырды. Мысалы, Егіншілік және Жерге орналастыру Бас Басқармасының 1910 жылы 29 қыркүйектегі Торғай обылысының губернаторына жіберген жеделхатында Ақмола облысында қазақтарға жер бөлу 15 десятина асып кетіп отырғандығын айта келіп, Меңдіқара қазақтарына 80 мың дес. жер бөлгенде 9 маусым нұсқауын қатты қадағалау керектігін, егер отар ісіне, яғни қосымша қорлар белгілеу шарасына зияны тиетін болса, онда қазақтарды отырықшылыққа көшіруді тоқтата тұру қажет деп хабарлайды [26, 27].

Патша шенеуніктері қазақтарға жер кескенде басқа да қажеттіліктерге жер бөлу керектігіне назар аудармады. Мысалы, Лобищенск уезіндегі жұмыс кезінде әр бөлімшеден 3 дес. жерді орыс-қазақ училищесін құрамыз деп алып отырды. 15 десятина норма ішіне қыстау орындары және шабындық жерлері де кіргізіледі. Қазақтар үшін мектеп, медресе, мешіт салуға жер бөлінбейді. Оған жерді сол өздеріне кесілген бөлімше ішінен шығару керек болды [27, 53].

Сондай-ақ жер бөлу қоныстандыру қорына «артық жер» кесе отырып жүргізілді. Мұның өзі жерге отыру нормасымен жер сұраған қазақтардың өтініштерінің айлап, тіпті жылдап жатып қалуына әкеліп соқтырды. Мысалы, 1912 жылы 1-ші Ойыл болысына қарайтын 1-ші ауыл тұрғындарының өкілдері Ұлқаш Қондырауов пен Байдолла Қыдырқұлов жер сұраған өтініштерінің 1913 жылғы жоспарға кіргізілмегені жөніндегі арыздарына қоныстандыру ісінің бастығы Қоныстандыру басқармасының 1910 жыл 17 қыркүйектегі №25527-ші, яғни қазақтарды жерге отырғызу олардың иелігінен артық жерлерді алумен қатар жүргізілу керек деген нұсқауына байланысты жоғарыдағы қазақтардың өтініштері уақытша қабылданбайды деп жауап қайтарады [27, 89].

Патша орындары қазақтарды жерге отырғызу шарасына олардың жерін тонаудың жаңа бір жолы деп қарағанмен, өздерінің мазасыздануларын да жасыра алмады. Бір шенеунік осы жұмысқа өзінше талдау бере келіп: «... қазақтардың жерге жаппай орналасуға ұмтылуына әдейі ықпал бере отырып, ... ақырында, қоныстандыру қорының келемін түсіріп алып, өлкені отарлау ісіне кедергі келтіріп алмайық» - деп қорытады [27, 97]. Сондықтан отаршылдар ақыр аяғында өз нұсқауларын өздері бұзуға дейін барды. Түрлі сылтаулар айтып, өтініштерін қабылдамады немесе жер бөлу жұмыстарын ұзаққа созып жіберді. Қазақтар барар жері, басар тауы қалмағандықтан, ақыр аяғында, ең болмаса уақытша отыруға жер бөлулерін сұрайды. Алайда бұл өтініштері де жуапсыз қалдырылады. Егер бере қалсақ, қазақтар ол жерлерден кетпей қоюы мүмкін деп есептеді [27, 14]. Сөйтіп қазақтар өз жерлерін өздері орын таба алмай қаңғырып қалды.

Бүкіл «артық жер» алынып болғандықтан, қазақтар үшін жер өздері отырған орындардан іздестіріле бастады. Соған байланысты, осы жұмыстарды жүргізу үшін 1913 жылы қазақтардың 565 қыстауы қиратылуы керек болды [28, 7]. Бір ескерте кететін жай, осы істе мұжықтар үшін де жер бөлу мәселесі естен шығарылады.

Қазақтардың отырықшылыққа көшуге тілек білдірулерінің өсуі әрине, көп жағдайда амалсыздықтан/ олардың тұрмыс-тіршілігіне, шаруашылығына әсерін тигізді. Халық өзінің негізгі басты шаруашылығы – мал шаруашылығынан қол үзуге мәжбүр болды. Мал басы саны күрт қысқара бастады. Қостанай уезінің Қарабалық, Кеңарал, Дамбар, Бестөбе болыстарының тұрғындары өз арыздарында: «Қазақтардан жерді үздіксіз алу шаруашылыққа одан әрі кесірін тигізуде. Көшпеліктен бас тартып, отырықшылыққа көшуімізге байланысты малдарымыздың санын қысқартуға мәжбүр болып отырмыз» - деп көрсетеді [20, 67-68].

Қазақтардың қыстақтарын көшіру үшін 1912 жылдың 12 сәуіріндегі № 438-ші нұсқау бойынша жәрдем-ақы /пособие/ берілуі керек еді. Алайда бұл жәрдем-ақы отырықшылыққа көшу отар қорын көбейтетін жағдайда ғана бөлінетін болды [26, 13-14].

Патша үкіметі қазақ жерін отарлауда алғашқы күндерден бастап-ақ ақсүйектерге сүйенген еді. Оларды түрлі алым-салықтан босатып, меншігіне жер кесіп берді. Алайда қазақ жеріне ішкерілей енген сайын олардың қолдауына мүдделі болмады. Енді солардың өздеріне де ауыз сала бастады. Мысалы, Орал уезіндегі Шілікті болысының 2-ші ауылында тұратын ақсүйек тұқымы Сүлеймен Мұқанбетқалиұлы Тәукиннің өтінішіне оған жер барлық қазақтарға белгіленген мөлшерде кесіледі деп жауап қайтарылады [26, 17].

Дегенмен патша үкіметі қазақтарға жер кесіп, қанша жарылқадық деп жар салғанымен, бұл саясаты да ақыр аяғында тығырыққа тіреледі. Шаруашылықтан сол түріне еріксіз итермелеп көшіру өз нәтижесін бермеді. Қазақтар жерге отырудан бас тартып, бұрынғы көшпелі өміріне бет бұра бастайды. Сарой болысының 1-ші ауылының қазақтары 1811 жылы қараша айында өздерін жерге отыруға тілек білдіргендер тізімінен шығарып тастауларын өтінсе, 5-ші ауылдың 36 ер адамы отырықшы өмірдің тиімсіздігінен қайтадан көшпелі қалыпқа өтуге рұқсат берулерін сұрайды [27, 7,30]. Қазақтардың осындай әрекеттерінің бірі «Қазақ» газетінде былай көрсетіледі: «1910 жылы Мендіқара болысына қоныстандыру шенеунігі келіп, қала болуға үгіттеді. Қала болуға көнсендер көмек-жәрдем береміз, егер көнбесендер онда мұнда мұжық жібереміз, олар бұл жерге қала салады, ал сендер Сырға қарай, көшпелі қазақтар жағына көшесіндер дейді. Алғашқы кезде қазақтар қала болуға келіседі. Дегенмен уақыт өткен сайын олардың егіншілікпен күн көре алмайтындықтына көздері жетеді. Үкімет тарапынан уәде етілген көмек-жәрдем де болмады. Міне, осы жағдайда Мендіқара болысының 2150 үйі қайтадан көшпелі өмірге оралуға тілек білдіреді. Жергілікті үкімет орындарын үміттерін үзген олар араларына 5 өкіл сайлап, жоғары жаққа шағына бастады» [29].

Қорытынды

Сонымен қорыта келгенде, патша үкіметінің Қазақстандағы отаршылдық саясаты адам айтқысыз ауыр жағдайда жүрді. Осы қазақ жерін отарлау ісі сонау Иван Грозный заманынан басталғанына қазір ешкім шүбә келтірмес. Ресей Қазақстанды өзіне қосып алудан бұрын-ақ өлкеге түрлі камал-бекіністер салып, оған казактарды орналастырып, ішкерілей ене берді. Қазақтардың жерден тарылуы сол кезден-ақ басталған. Оған Бөкей ордасындағы және Орынбор өлкесіндегі жергілікті тұрғындардың ауыр жағдайлары дәлел бола алады.

1822 жылғы Сібір Жарғысы, 1868 жылғы «Уақытша Ереже» және 1891 жылғы «Дала Ережесі» арқылы қазақ жерін саяси-әкімшілік жағынан біржолата талқандап, жерді мемлекет меншігі ретінде өздеріне заңдастырып алды.

Феодалдық-империалистік (патшалық) және капиталистік-империалистік қанау қазақ өлкесін зор қасіректке түсіргені белгілі.

Қоныстандыру саясаты қазақ жерін отарлау жөніндегі әріден келе жатқан зымысқы ойдың жалғасы болды. Бұл саясат кезінде, одан кейін Кеңес дәуірі кезінің өзінде де «прогрессивтік сипат» есебінде қарастырылып, мадақталды. Ал, оның қаншалықты ауыр жағдайда жүргендігіне, яғни жер кесу жұмыстары жергілікті тұрғындардың жылы, жайлы орындарынан қуылып шығуымен қабаттастырылып жүзеге асырылғанына ойдағыдай көңіл бөлінбеді.

Қазақ жерін тонауда ешқандай айла-әдістерін жасырмады. Жерлерін қоныстандыру қорына, саяжайларға алып, қазақтарды құла дүз, қу далаға қуып шықты. Кейін ол жерлерді де маңдайларына сиғызбай орыс байлары мал жаятын жайылымға деген сылтаумен тартып алды. Осы шараны жүзеге асыруда қазақтар мүддесін ескерілмеді. Дені көшпелілерден тұратын Орал облысындағы Темір уезінің қазақтары өз ата-мекендерінен безуге тура келді.

Қазақтарды жерге отырғызып, жаңа шаруашылықтың құпиясына бойлатамыз деген ой-пікірлер де әншейін далбаса болды. Мұның өзі отырықшы нормамен жерді аз бөліп, қалғанын қағып алудың айласы еді. Көнбегендерді Сырға көшіреміз деп қорқытты. Көнгендері бір демде қала болып отыра алмай, қайтадан бұрынғы қалыптарына (көшпелілікке) ауысуға арызданды. Алайда оған рұқсат ала алмай немесе жер бөлінбей тоз-тоз болып сенделіп қалды.

Отырықшылыққа ниет білдірген қазақ ауылдары орыс поселкелеріне тым жақын

орналастырылды. Аралас ауылдарда орыстардың басым болуы қамтамасыз етілді. Оқу орындарында орыс әліпбиі енгізілді, орыс мектептерінің, шіркеулерінің саны көбейтілді. Осы шаралардан-ақ патша үкіметінің түпкі мақсаты қазақ жерін алып қою ғана емес, оларды орыстандырып, мәнгүрттендіру мәселесі екендігі айқын көрінеді. Бұл жайға келтірілген жаңа деректер толық дәлел бола алады.

Ресейдегі революциялық дүмпудің бетін бұру үшін шақырылған алғашқы Думада-ақ шет аймақтағы халықтардың, оның ішінде қазақ халқының ауыр жағдайы жөнінде сөз болады. II-ші Думада Б. Қаратаев патша үкіметінің озбырлық іс-әрекеттері жөнінде сөз сөйлейді. Дегенмен Дума жер мәселесін шешпей, сол ашық күйінде қалдырды. Кейін, тіпті, қазақ депутаттарының сайлануына тиым салынады.

Сөйтіп, патша үкіметінің отаршылдық саясаты қазақтардың шаруашылық-тұрмысын одан әрі күйзелте берді. Жер мәселесіне байланысты туындаған ұлттық қайшылықты шиеленістіріп, ақырында 1916 жылғы кең көлемдегі ұлт-азаттық қозғалысқа әкеп соқтырды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қозыбаев, М. Аласұрған XX ғасыр (толқыныс, ізденіс, проблемалар) / М. Қозыбаев // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение: сборник статей. – Алматы: МП «Наурыз», 1993. – 16 с.
2. История Казахстана: белые пятна: сборник статей / сост. Ж. Б. Абылхожин. – Алма-Ата: Қазақстан, 1991. – 332 с.
3. Парфенов И. «Белые пятна» в истории колониализма // Общественные науки. 1990. №1. с.171-176.
4. Академия наук Казахской ССР. Материалы по истории политического строя Казахстана (со времени присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской революции). Т. 1 / Академия наук Казахской ССР. – Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1960.
5. ҚР ОМА, 29-қор, 5-іс,
6. Очерк работы Тургайско-Уральской переселенческой организации. Оренбург, 1913, 59 с.
7. ҚР ОМА, 29-қор, 7 іс.
8. ҚР ОМА, 29-қор, 2947 іс.
9. ҚР ОМА, 29-қор, 46 іс.
10. Алекторов А.Е. (1891). Тургайская область // Статистический очерк. Оренбург; (1883). История Оренбургской губернии. Оренбург.
11. Революционное движение в Казахстане в 1905-1907 годах (1955). Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Казгосиздат
12. Шонанов Т. Қазақ жері мәселесінің тарихы. Қызылорда-Ташкент: Қазақстан мемлекет баспасы. 1926. 224 б.
13. Седельников Т. Борьба за землю в киргизской степи. Санкт-Петербург: Электротпечатное т-во Дело 1907. Алма-Ата. 1991.
14. ҚР ОМА, 25 қор, 1365 іс.
15. Министерство земледелия. Переселенческое управление (1917). Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. / сост. В. А. Тресвятский. Под ред. Г. Ф. Чиркина и Л. К. Чермака. 135 с. Выпуск 1. Степной край. Петроград.
16. Жемчужников Н.Н. Движение на Восток: к вопросам переселения, землеустройства и колонизации. Москва: Центр. изд-во народов СССР. 1927.144 с.
17. ҚР ОМА, 25 қор, 12 іс.
18. Труды 1-го областного съезда крестьянских начальников Уральской области в 1904 году Уральск. 1905.
19. Журнал совещания о землеустройстве киргиз. Санкт-Петербург. 1907.
20. ҚР ОМА, 29-қор, 62-іс, 1-3пп
21. Турсунбаев А.Б. Из истории крестьянского переселения в Казахстан. Алма-Ата:

Издательство Академии наук Казахской ССР. 1950. 102 с.

22. Тургайские областные ведомости (1913). №16

23. ҚР ОМА, 29 қор, 172іс, 11п

24. Вопросы колонизаций. (1912). № II

25. Отвод наделов переходящим к оседлости киргизам и их переселение в скотоводческие районы. Санкт-Петербург. 1911

26. ҚР ОМА, 29 қор, 66 іс, 3п

27. ҚР ОМА, 29 қор, 286 іс, 53п

28. ҚР ОМА, 29 қор, 265 іс, 7п

29. Қазақ газеті. (1915). № 107

References

1. Qozybaev, M. Alasūrğan HH ġasyr (tolqynys, ızdenıs, problemalar) / M. Qozybaev // Kazakhstan v nachale HH veka: metodologiya, istoriografiya, istochnikovedenie: sbornik statei. – Almaty: MP «Nauryz», 1993. – 16 s.

2. Istoriya Kazahstana: belye pyatna: sbornik statej / sost. ZH. B. Abylhozhin. – Alma-Ata: Kazaqstan, 1991. – 332 s.

3. Parfenov I. «Belye pyatna» v istorii kolonializma // Obshchestvennye nauki. 1990. №1. s.171-176.

4. Akademiya nauk Kazahskoj SSR. Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazahstana (so vremeni prisoedineniya Kazahstana k Rossii do Velikoj Oktyabr'skoj revolyucii). T. 1 / Akademiya nauk Kazahskoj SSR. – Alma-Ata: Izd-vo Akademii nauk Kazahskoj SSR, 1960.

5. QR OMA, 29-qor, 5-ıs

6. Oчерk raboty Turgajsko-Ural'skoj pereselencheskoj organizacii. Orenburg, 1913, 59 s.

7. QR OMA, 29-qor, 7 ıс.

8. QR OMA, 29-qor, 2947 ıс.

9. QR OMA, 29-qor, 46 ıс.

10. Alektorov A.E. (1891). Turgajskaya oblast' // Statisticheskij oчерk. Orenburg; (1883). Istoriya Orenburgskoj gubernii. Orenburg.

11. Revolyucionnoe dvizhenie v Kazahstane v 1905-1907 godah (1955). Sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata: Kazgosizdat

12. Şonанov T. Qazaq jeri мәselesiniñ tarihy. Qyzylorda-Taşkent: Qazaqstan memleket baspasy. 1926. 224 b.

13. Sedel'nikov T. Bor'ba za zemlyu v kirgizskoj stepi. Sankt-Peterburg: Elektropechatnoe t-vo Delo 1907. Alma-Ata. 1991.

14. QR OMA, 25 qor, 1365 ıс.

15. Ministerstvo zemledeliya. Pereselencheskoe upravlenie (1917). Materialy po zemel'nomu voprosu v Aziatskoj Rossii. / sost. V. A. Tresvyatskij. Pod red. G. F. CHirkina i L. K. CHermaka. 135 s. Vypusk 1. Stepnoj kraj. Petrograd.

16. ZHemchuzhnikov N.N. Dvizhenie na Vostok: k voprosam pereseleniya, zemleustrojstva i kolonizacii. Moskva: Centr. izd-vo narodov SSSR. 1927.144 s.

17. QR OMA, 25 qor, 12 ıс.

18. Trudy 1-go oblastnogo s'ezda krest'yanskih nachal'nikov Ural'skoj oblasti v 1904 godu Ural'sk. 1905.

19. ZHurnal soveshchaniya o zemleustrojstve kirgiz. Sankt-Peterburg. 1907.

20. QR OMA, 29-qor, 62-ıs, 1-3pp

21. Tursunbaev A.B. Iz istorii krest'yanskogo pereseleniya v Kazahstan. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazahskoj SSR. 1950. 102 s.

22. Turgajskie oblastnye vedomosti (1913). №16

23. QR OMA, 29 qor, 172ıs, 11p

24. Voprosy kolonizacij. (1912). № II

25. Otvod nadelov perekhodyashchim k osedlosti kirgizam i ih pereselenie v skotovodcheskie

rajony. Sankt-Peterburg. 1911

- 26. QR OMA, 29 qor, 66 is, 3p
- 27. QR OMA, 29 qor, 286 is, 53p
- 28. QR OMA, 29 qor, 265 is, 7p
- 29. Qazaq gazetі. (1915). № 107

ОСОБЕННОСТИ КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСКИХ ЗЕМЕЛЬ ЦАРСКОЙ РОССИЕЙ

ЕСЕТОВ Н.Е.^{1*}, САИПОВА К.Д.^{2*}

***Есетов Нурлан Есетович¹** – PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актөбе, Казахстан.

E-mail: n.yessetov@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-2564-4633>

Саипова Камола Давляталиевна² - Доктор исторических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, г. Ташкент, Узбекистан.

E-mail: kamola_nuz@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8827-6583>

Аннотация. В статье рассматриваются основные направления колонизационной политики Российской империи на казахских землях во второй половине XIX – начале XX века, а также политические, административные и социально-экономические методы, применявшиеся в ходе её реализации. Цель исследования заключается в комплексном анализе механизмов управления, земельной политики и переселенческих мероприятий, использованных царским правительством в процессе колонизации казахской степи, а также в выявлении их влияния на казахское общество. В ходе исследования в научный оборот были введены документы Центрального государственного архива Республики Казахстан, дореволюционные официальные издания, статистические сборники, памятные книжки областей, а также труды отечественных и зарубежных историков. При анализе источников использовались принципы историзма, объективности и системности, а также сравнительно-исторический, историографический, источниковедческий методы и метод контент-анализа. Результаты исследования свидетельствуют о том, что колонизационная политика царского правительства в отношении казахских земель представляла собой комплексную систему, основанную не только на применении военной силы, но и на проведении административных реформ, перераспределении земельных ресурсов, реализации переселенческой политики, правовом регулировании и осуществлении социальных преобразований. Кроме того, показано, что колониальная политика оказала существенное влияние на традиционную систему землепользования, хозяйственную структуру и демографическую ситуацию казахского общества. Научная новизна исследования заключается в систематизации методов и механизмов, использованных царским правительством при колонизации казахских земель, на основе сравнительного анализа архивных документов и историографических трудов различных периодов, а также в их переосмыслении и оценке с позиций современной методологии исторической науки.

Ключевые слова: царская Россия, колонизационная политика, казахские земли, политика консолидации, земельные отношения, история, историография, директор архива документов.

SPECIFICS OF THE COLONIZATION OF KAZAKH LANDS BY TSARIST RUSSIA

YESETOV N.E.^{1*}, SAIPOVA K.D.^{2*}

***Yesetov Nurlan Yesetovich¹** – PhD, senior lecturer, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: n.yessetov@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-2564-4633>

Saipova Kamola Davlyatalievna² - Doctor of historical sciences, professor, Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.

E-mail: kamola_nuz@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8827-6583>

Abstract. This article examines the principal directions of the Russian Empire's colonial policy in the Kazakh lands during the second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries, as well as the political, administrative, and socio-economic methods employed in its implementation. The purpose of the study is to provide a comprehensive analysis of the administrative mechanisms, land policy, and resettlement measures utilized by the Tsarist government in the process of colonizing the Kazakh Steppe and to determine their impact on Kazakh society. The study draws upon documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, pre-revolutionary official publications, statistical compilations, regional memorial books, and the scholarly works of both domestic and foreign historians. The analysis was conducted in accordance with the principles of historicism, objectivity, and systematic inquiry, employing comparative-historical, historiographical, source-critical, and content analysis methods.

The findings demonstrate that the Tsarist government's colonial policy in the Kazakh lands constituted a comprehensive system based not only on military coercion but also on administrative reforms, land redistribution, resettlement policies, legal regulation, and socio-economic transformation. The study further reveals that these colonial policies exerted a significant influence on the traditional land-use system, the economic structure, and the demographic development of Kazakh society. The scientific novelty of the research lies in the systematization of the methods and mechanisms employed by the Tsarist government in the colonization of the Kazakh lands through a comparative analysis of archival documents and historiographical works from different periods, as well as in the reassessment of their historical significance from the perspective of contemporary historical methodology.

Key words: Tsarist Russia, colonization policy, Kazakh lands, consolidation policy, land relations, history, historiography, archive director.